

8. ХАБАД В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

В Україні історично існували різні релігії, як національні релігії народів, так і світові. На українських теренах зароджується й такий яскравий феномен іудейської релігійної традиції як хасидизм. Цей етап хасидизму умовно називають другим, щоб відокремити його від хасидизму Німеччини доби Середньовіччя. Україно-польський хасидизм породив свої чисельні напрямки. Серед них хабадний хасидизм, а також уманський, чорнобильський, карлін-столінський напрямки (Див.: Рибак О. Основні напрями хасидизму та особливості їх розвитку // Українське релігієзнавство. – 2007. - №44). Хабад, в сучасному його вигляді з вшануванням любавицьких ребе, зароджується у вченні Шнеура Залмана, який максимально наблизив хасидизм до традиційних постулатів іудаїзму і наполягав на інтелектуальному служінні Богу, стримуючи надмірну релігійну емоційність. Українські коріння хасидизму взагалі і Хабаду зокрема, а також українське походження Сьомого любавицького ребе, сприяють поверненню даного руху на територію України після атеїстичного періоду доби СРСР.

Розселення єврейства на території України було обумовлено міграційними процесами VIII – X століть, лояльною релігійною та економічною політикою Польщі і Литви. «Золота доба» євреїв Східної Європи (XVI – перша половина XVII ст.) пов'язана з Україною. Східна Україна (Галичина) з XIV століття стає одним з найбільших центрів єврейства у Східній Європі і зберігає цей статус до Другої світової війни. З XIV століття чисельна община євреїв з'являється у Львові, а з кінця XIV – ще у чотирнадцяти містах Галичини. У XIV – XVI століттях євреї проживають на всій території Правобережної України. Власне на українських теренах виникає така течія іудаїзму як хасидизм. В його вченні особливого значення набуває постать духовного лідера – цадика в емоційному хасидизмі і ребе – в інтелектуальному. Хасиди вважали, що цадик виконує роль і царя, і священика єрусалимського храму, і пророка, є «істинною частиною Господа». Українська і польська гілки хасидизму породили безліч цадиків, кожен із яких вважав себе послідовником Бешта – засновника руху. Оскільки кожна людина приносить у світ щось нове, то в хасидизмі кожний може служити Богу як йому підказує його серце. Дехто служить вивченням Тори, інші – молитвою, дотриманням посту тощо. Хасидизм знімає соціальну напругу тим, що переносить акцент з майбутнього - очікування спасіння - на теперішнє – пошук свого призначення у повсякденному житті, наближення сотвореного світу до божественного шляхом розгортання своєї діяльності в сучасному бутті. З точки зору філософії Хабару, з двох джерел буття – іманентного і трансцендентного – саме останнє формує істинну реальність, завдяки чому людина стає здатною піднятися над власними природними обмеженнями і налагодити зв'язок з Богом (Мендель Н. Філософія Хабара рабби Шнур-Залман из Ляд. – Иерусалим, 2002 (5763), 2005).

На початку ХХ століття на території України, поділеній між Російською імперією та Австро-Угорщиною, проживало приблизно 2 мільйони євреїв. У 20 – 30-тих роках ХХ століття на території України діяли культурні, освітні, релігійні та кооперативні організації, суди на їдиш, єврейські сільські ради. Любавицький хасидизм у ХХ столітті став одним із найвідоміших рухів в іудаїзмі у всьому світі. Ця тенденція продовжує розвиватися і в перших роках ХХІ століття.

Окрім США та Ізраїлю, організації Хабару існують у багатьох країнах світу. Це не лише території із традиційно сильною єврейською діаспорою, а й Австралія, Океанія, Японія. На сьогоднішній день більше 4 тисяч сімей посланників ребе організують роботу понад трьох тисяч хабадних центрів у всьому світі (Stephens J. Rabbi to open Chabad Center in East Manatee// Sarasota Herald Tribune. – 2004, 24 august).

Діяльність Хабару в країнах Європи відтворює американську модель організації життя релігійної громади і механізм залучення нових членів. Акцент робиться на благодійницькій і просвітницькій діяльності. Освітні програми діють для дітей, підлітків, молоді. Людям літнього віку пропонуються клуби, де мовою спілкування є рідний для багатьох їдиш. Хабадні центри пропонують широку палітру послуг: учбовий центр для дорослих, молоді, дітей, кошерний ресторан, клуб для дітей, бізнес-клуб, конференц-зал, аудиторії для масових закладів, послуги редактори і перекладів та ін.

Вивчення життєдіяльності ультра ортодоксальних громад Хабару дає підставу говорити про надто високу здатність до адаптації в різних умовах життя ортодоксальних течій іудаїзму, особливо хасидської, скерованість їх на взаємодію із сучасним суспільством, незважаючи на бажання зберегти єврейську діаспору, посилити само ідентифікацію релігійного єврейства. Хабар найбільш продуктивні серед ультра ортодоксів, особливо в налагодженні усвідомлення єврейством іудаїзму як національної релігії. Хабар активно підтримує єврейство у всьому світі і закликає його секуляризованих представників повернутися до основ рідної віри – іудаїзму.

В роки Другої світової війни велику частину українського єврейства було знищено, ті, що пережили Голокост, відчували на собі політику асиміляції та советизації уряду СРСР. Згідно з даними перепису населення 1959 року в Україні проживало 840,3 тисячі євреїв. В кінці 1940-х років були закриті останні єврейські культурні заклади. З цього моменту і до 1980-х єдиним легальним єврейським інститутом залишалася синагога, кількість яких значно зменшилася під час антирелігійної кампанії 1958 – 1964 років. Лише в 1990-1991 роках починається період відродження діяльності єврейських громад в Україні. Всі вони належали переважно до ортодоксального іудаїзму без будь-яких ознак. Треба підкреслити, що така ситуація характерна певною мірою для всієї України, як і для інших країн СНД.

Радянська доба стала сильним ударом для української релігійності, і релігійності українського єврейства зокрема. За 70 років атеїзму єврейство

поступово забувало свої культурні і релігійні традиції і тому з набуттям Україною незалежності виокремились наступні проблеми: практично не залишилось рабинів; офіційно в СРСР існував лише традиційний іудаїзм, тоді як інші течії, навіть хасидизм, якій історично виникає на цій території, не зберігається; майже повністю забута мова єврейства Східної Європи – їдиш; іудеї не знають івриту – мови сакральних книг; в результаті алії (зібрання євреїв на землі Ізраїль) у 1989 – 1992 роках виїхала більша частина вченого єврейства; жодна єврейська організація, окрім Хабаду, не вважала за необхідне відродження іудейської традиції серед пострадянського єврейства, адже очікували еміграції всіх євреїв до Ізраїлю, Німеччини та США; закрито більшість синагог; євреї, народжені у радянські часи, були асимільовані з іншими народами СРСР, в результаті чого основою громади у перші роки незалежності України були люди пенсійного віку, тобто громаді загрожувало просто фізичне зникнення.

Єврейство протягом всієї історії України проживало на її теренах разом з іншими народами, зберігши при цьому свою ідентичність. Певне відчуття саме своєї інакшості, етнічна єдність навколо релігійних ідей завжди були головними факторами єврейського самоусвідомлення.

На момент початку лібералізації радянського режиму у другій половині 1980-х років ортодоксальний іудаїзм міснагетського або «литовського» напрямку був єдиною офіційною течією в іудаїзмі. Природно було сподіватись, що саме ортодокси скористаються нагодою послаблення режиму для «релігійного ренесансу». У 1989 році було створено Всерадянську раду Єврейських релігійних общин (ВРСРО), яка об'єднала всі існуючі іудейські громади, а рабин Московської синагоги Адольф Шаєвич став Головним рабином СРСР. Однак в умовах розпаду радянської системи і економічного спаду можливості Ради були обмежені. ВРСРО не пережив розпаду СРСР, і його діяльність фактично завершилась на початку 1992 року. Частина громад ВРСРО увійшла у Конгрес єврейських общин і організацій Росії (КЄРООР), друга частина – згодом у Федерацію єврейських общин СНД (ФЄО СНД), яка об'єднала хасидів Хабад.

Ортодоксальні громади скоро відчули конкуренцію з боку любавицьких хасидів. У 1995 році, скориставшись включенням у КЄРООР (Конгрес єврейських общин і організацій Росії) реформістів, вийшли з організації з метою створення автономної організації. В Україні виникає Федерація єврейських общин України, яка об'єднала любавицьких хасидів. При цьому до кінця 1990-х років велика кількість громад входить до ортодоксальних централізованих релігійних організацій, але вже на початку 2000-х років починаються інтенсивні процеси переходу громад до хабадної Федерації єврейських общин України.

У чому причини поразки ортодоксального різновиду іудаїзму? Перш за все, це «кадровий голод», бо ж більшість енергійних єврейських активістів емігрували у межах «великої алії» (зібрання євреїв в Ізраїлі) в 1989 – 1992 роках. На відміну від хабадників, які їхали в СНД на все життя, зарубіжні

ортодоксальні рабини бували у своїх громадах час від часу. С. Чарний слушно зазначає, що в кризі ортодоксального іудаїзму відіграв свою роль і фінансовий фактор, зокрема брак коштів на фінансування всіх його проєктів (Чарный С. Иудаизм на просторах СНГ// Евроазиатский еврейский ежегодник (2005/2006). – К., 2006. – С.79). Водночас Хабад Любавич мав у фінансуванні своєї діяльності більш стійкі позиції. Причиною легкого переходу єврейських громад до Хабаду стала також розмитість релігійної свідомості євреїв: більшість з них майже повністю забула релігійні традиції і часто навіть не усвідомлювали різницю між «литваками» та хабадниками.

Після розпаду СРСР можна було очікувати, що не ортодоксальний, в тому числі і не хабадний, а прогресивний (реформістський) іудаїзм стане лідером духовного відродження єврейства. Радянські євреї були в основному нерелігійними і мало що знали про галаху. До того ж, саме сучасні форми служіння мали зацікавити молодь. У 1989 році першу громаду прогресивного іудаїзму було створено у Москві, у 1991 – у Києві. Прогнози на успіх течії були досить оптимістичні. Однак в реальності бурхливого розвитку прогресивного іудаїзму на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, не сталося. Зараз прогресивний іудаїзм сконцентрований у трьох країнах СНД – Україні (50 громад), Росії (69) та Білорусі (12) [Там само. – С. 82].

Однією з причин слабкого зростання кількості громад прогресивного іудаїзму є те, що керівництво Всесвітньої ради прогресивного іудаїзму (ВРПІ) не проводило активної діяльності і не вважало за необхідне допомагати українцям та росіянам, які, на їх думку, найближчим часом всі емігрують в Ізраїль, США або Німеччину. Так само як і в ортодоксів, не було бажаючих їхати в Україну, Росію, Білорусь, щоб піднімати там громади фактично з «нуля». До того ж, Всесвітня рада прогресивного іудаїзму, основою якої є американські громади, ліберально ставиться до гомосексуалізму, одностатевих шлюбів, жінок-рабинів тощо, а це є однією з причин непопулярності прогресивного іудаїзму, бо ж євреї на пострадянському просторі досить консервативні. Варто підкреслити, що не лише такі екстремальні форми іудаїзму, а й активність молодих послідовників Хабаду з такими нововведеннями як публічне святкування іудейських свят, демонстрація релігійної символіки, викликали насторожене ставлення українського релігійного єврейства, які пережили гоніння за свою віру за часів радянської влади.

На відміну від офіційно визнаного ще за радянських часів ортодоксального і реформованого іудаїзму, любавицький хасидизм був дуже активним у країнах СНД. Сьомий любавицький ребе Менахем-Мендел Шеєрсон велике значення приділяв відродженню хасидизму саме на пострадянському просторі, тоді як більшість хасидських династій, за винятком Сквирських та Карлін-Столінських хасидів (іудейська громада Нью-Йорка останніх направила на Україну Якова Дов Блайха), а також

ортодоксальних конгрегацій, не вважали за необхідне працювати з «народом на шляху», тобто тими, хто емігрує до Ізраїлю.

Варто згадати, що Україна стала фактично батьківщиною хасидизму. Саме український і польський хасидизм XVIII – XIX століть став найбільш поширеним і досліджуваним етапом єврейської містики. Цей рух нічого спільного не має з хасидизмом середньовічної Германії, хоча вони і мають спільну назву. Релігійні процеси, що відбувалися на території України, стали основою для бурхливого розвитку різноманітних хасидських течій сучасності, в тому числі й хабадного напрямку.

Засновником нової для іудаїзму течії став відомий містик першої половини XVIII століття Ізраель Бал-Шем. Хасидизм Хабаду своїм початком має діяльність Шнеура Залмана із Ляд (1745-1813). В Україні залишається багато могил цадиків і ребе хасидизму, які є об'єктами вшанування великої кількості хасидів у всьому світі. Серед поховань і могила засновника любавицького хасидизму – Шнеура Залмана. Могила його – в Гадячі на Полтавщині. Скоріше «українські коріння» цього руху зіграло значну роль у його швидкому розповсюдженні по теренах України. Але головною причиною, звісно, є «хасидизм розуму» Залмана, що ґрунтується на синтезі щирої віри і релігійної філософії. Саме такий синтез виявляється надійним засобом повернення до єврейських цінностей асимільованих і секуляризованих єврейських інтелігентів.

Сьомий любавицький ребе народився в 1902 році в Миколаїві. Саме це стало однією з причин його активної діяльності з відродження українського єврейства. Посланці любавицького ребе (шлухім) М.-М. Шнеєрсона створили громади Хабад у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Житомирі та інших містах нашої країни. Вже на початок 2000 року Хабад Любавич мали в Україні біля 50 своїх громад, на початок 2008 року їх було вже 123.

Особливість України полягає в тому, що, на відміну від інших пострадянських країн, сильні і впливові єврейські спільноти існують не лише в столиці. Є й впливові їх регіональні центри. Основна частина – це ортодоксальні громади, які утворюють Об'єднання єврейських громад України (Хабар) та Об'єднання іудейських релігійних організацій України. Остання спільнота на початок 2008 року мала 80 своїх організацій (Релігійна панорама. - 2008.- №2. – С.70). Окрім представників руху Хабад в Україні сильні позиції займають карлін-столінські і брацлавські хасиди. Оскільки на території України знаходяться багато святих для євреїв місць, то в останні роки спостерігається відродження релігійного паломництва до Умані, Меджибожа, Аннаполя та інших місць поховань цадиків.

З кінця XX століття в Україні починається активне відродження релігійного життя єврейства і Хабад відіграє в цьому процесі надто велику роль. Вже в 1997 році в Україні було 4000 учнів єврейських денних шкіл. Це більше, ніж у будь-якій із східноєвропейських країн. Число рабинів також було більшим, ніж в інших країнах СНД. Протягом декількох років в Україні було створено 120 культурологічних єврейських організацій. Товариства

єврейської культури існують у 70 містах країни. Відкриваються єврейські школи, синагоги, театри, видаються єврейські газети. Розпочали свою діяльність Інститут єврейської матеріальної культури, кабінет єврейської історії і культури, кабінет єврейських відносин і політології, Міжнародний єврейський Соломонів університет. Працюють групи з вивчення єврейських мов і літератури в Київському педагогічному університеті ім. М. Драгоманова, група на акторському відділенні Інституту театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого тощо. Україна займає перше місце серед країн СНД в галузі єврейської освіти. Успіхи нашої країни у розвитку єврейського культурного і релігійного життя визнаються закордонними єврейськими центрами.

З'явилися умови для гідного упорядкування святих місць іудаїзму – могил видатних цадиків, вчителів і дослідників Закону, яких дуже багато на українських теренах. Це - поховання Ізраєла Бешта у Меджибожі, Шнеур Залмана (Алтер ребе) у Гадячі, Леві Іцхака у Бердичеві, Нахмана Брацлавського в Умані та ін. Могили видатних ревнителів іудаїзму є на Київщині, Буковині, Чернігівщині, Поділлі, в Закарпатті та багатьох інших регіонах країни.

Масштабна просвітницька діяльність культурно-освітніх і релігійних структур другої половини 1990-х років призводить до серйозного піднесення загального рівня національного усвідомлення і обізнаності в питаннях єврейської історії та духовної традиції Див.: Історія релігії в Україні. В 10-ти т. – Том 1: Релігія і Церква років незалежності України. – К.-Дрогобич, 2003. – С. 209-229). Чисельні програми і проекти, різке збільшення обсягу інформації про єврейське життя, культуру держави Ізраїль сприяли залученню до національного руху в найрізноманітніших формах великої кількості євреїв не лише у великих містах, а й у невеличких поселеннях. За свідченням голови Асоціації єврейських організацій та общин України Й.Зісельса, у кожному українському місті, де мешкає не менше 1000 євреїв, є можливість здобути певний рівень єврейської освіти за допомогою вже організованих інституцій.

Треба відзначити те, що саме своєю активною просвітницькою діяльністю Хабад привертає до себе увагу всього українського єврейства. Активність любавицького хасидизму поглинає всі інші форми іудаїзму. Так, наприклад, в Донецькій області різко змінюється ситуація у єврейському релігійному середовищі краю з появою тут у середині 90-х років минулого століття хабадного рабина Пінхаса Вишецького. Спостерігаємо перехід всіх громад області під Хабад Любавич. З ініціативи рабина створюється регіональне Донецько-Луганське об'єднання єврейських громад Хабад Любавич, і на цій території практично не залишається ортодоксальних громад та громад інших напрямків. Жива традиція приходить в єврейство. Починає свою роботу дитячий садок, школа, різні благодійні центри тощо.

Окрім просвітницьких програм, Хабад активно розвиває благодійницькі програми. Це пов'язано з тим, що деякі громади іудеїв

можуть зовсім зникнути через 10 – 15 років, бо ж основна частина їх – це люди пенсійного та передпенсійного віку. Навіть прогресивні іудеї, які позиціонують себе як молодіжну організацію, нараховують не більше 40% молоді у своїх громадах. В інших спільнотах іудаїзму країни молоді всього десь 10–30 % %. Хабад активно залучає нових членів до своїх громад шляхом організації діяльності різноманітних творчих клубів, бібліотек, проведення тематичних вечорів, організації різних гуртків тощо. С.Чарний відзначає, що єдина організація, яка має програми із залученню нових євреїв до релігійного життя – це Федерація єврейських общин України, тобто об'єднання громад Хабад Любавич (Чарный С. Иудаизм на просторах СНД. – С. 82).

Основна частина єврейського населення України, як вже зазначалося вище, це люди похилого віку, тобто ті, хто пережив трагедію Голокосту. Як і для інших євреїв європейського простору, для єврейства України питання сприйняття релігійної віри і власної релігійної та етнічної ідентичності залишається проблемним. Навіть сьогодні, у третьому тисячолітті, велика кількість євреїв європейських країн, в тому числі й України, приховують свою національність або релігійні вподобання. Оскільки одним з головних завдань Хабаду є відродження єврейства на європейському і пострадянському просторі, лідери даної течії створюють спеціальні програми з дослідження проблем Голокосту і вихованню толерантності в суспільстві.

Хабад в Україні активно проводить різні заходи з метою формування толерантності. Завдяки програмі «Толерантність – уроки Голокосту», яка проходить не лише в Україні, а й в інших країнах СНД, євреї і всі бажаючі можуть ініціювати у своїх регіонах пропаганду ідей толерантності шляхом вивчення історії Голокосту як однієї з вищих форм нетолерантності. Й.Зісельс увійшов до складу Громадського комітету з протидії антисемітизму в Україні. У Комітеті також представлені Єврейська конфедерація України, Всеукраїнський єврейський конгрес, організації «Об'єднана єврейська община України», Об'єднання іудейських релігійних общин України, Федерація єврейських общин України та інші всеукраїнські єврейські організації (Евроазиатский еврейский ежегодник -5766 (2005/2006). –К., 2006. – С. 15-16).

Порівняльний аналіз діяльності різних течій іудаїзму дає підставу говорити про Хабад Любавич як основну силу з відродження ортодоксального іудаїзму в Україні, а також організацію, що сприяє дослідженню трагічних сторінок української та єврейської історії і формуванню толерантності у сучасному українському суспільстві.

Хабад відіграв значну роль у відродженні саме радянського єврейства. Посланники любавицького ребе почали приїжджати в СРСР ще за часів Перебудови, а з набуттям незалежності пострадянськими республіками М.-М.Шнеерсон відправив рабинів для служіння в Україні та інших пострадянських країнах. На відміну від ортодоксальних зарубіжних рабинів, які приїжджали час від часу, хабадники залишаються на постійне проживання, вивчають мову, а тому можуть вільно спілкуватися з громадами

єврейства на Україні. Це відіграло значну роль у відродженні іудейських громад, адже релігійно безграмотне єврейство отримало шанс набути необхідних знань і можливостей. Саме Хабад проводив і проводить активну соціальну роботу і створює необхідні умови для повноцінного єврейського релігійного життя. Відновлення релігійного життя єврейської громади постало основною метою діяльності Хабад Любавич на відміну від інших єврейських організацій, які допомагали євреям колишнього СРСР підготуватися до еміграції в Ізраїль або країни Західної Європи та США. Усвідомлення необхідності відновлення традицій іудаїзму робить Хабад Любавич активним учасником релігійного відродження, а також соціальної і культурної взаємодії з українським соціумом.

Сьогодні у більшості країн іудео-християнської цивілізації є представники трьох напрямків іудаїзму. В США це ортодоксальний, консервативний і реформістський або прогресивний іудаїзм. В Ізраїлі основна частина релігійного суспільства належить до двох ортодоксальних течій: харедім, яких часто називають ультра ортодоксами, і мізрахі, що є релігійним сіоністам. На пострадянському просторі ми спостерігаємо іншу модель релігійних деномінацій в іудаїзмі. Консервативний іудаїзм так і не зміг закріпитися на цій території (хоча в січні 2006 року в Києві й було відкрито Освітньо-культурний центр Руху консервативного іудаїзму, освітні програми консерваторів діють у деяких містах країни). Основними напрямками іудаїзму на пострадянському просторі стали любавицький хасидизм (Хабад), ортодоксальний «литовський» або міснагедський іудаїзм і реформістський («прогресивний» або «сучасний») іудаїзм.

Відтак є підстави говорити про відродження на пострадянському просторі руху Хабад Любавич, бо ж він фактично припинив своє існування в СРСР після того, як у 1927 році з цієї території був висланий Шостий любавицький ребе Йозеф Іцхок Шнеерсон. Проте, незважаючи на репресії 1930-х – 1950-х років, які серйозно похитнули Хабад, любавицькі хасиди зберегли контакти зі своїм ребе. Після смерті Йозефа Іцхока у 1950 році лідером любавицького хасидизму став згадуваний вище Менахем-Мендл Шнеерсон. Контакт між українським єврейством і духовним лідером Хабаду у радянські часи був можливий лише через посланців, які приїздили неофіційно як туристи. Спроби офіційних контактів між Хабадом і офіційно зареєстрованими іудейськими громадами завжди припинялися органами влади (Чарный С. Иудаизм на просторах СНГ. – С.72).

З початком лібералізації радянського режиму в деяких містах почали з'являтися посланники (шаліахи) Хабада. Любавицький ребе для роботи з євреями за залізною завісою спеціально створив рух «Езрас ахім». Завдяки цієї діяльності, Хабад став краще проінформований про ситуацію у СРСР. У ролі шаліаха або посланника в кінці 1980-х приїхав у Москву Берл Лазар. У грудні 1990 року було зареєстровано Об'єднання хасидів Хабаду («Агудас Хасидей ХаБаД»), яке з 1992 року стало фактично незалежним від нью-йоркської організації Хабаду – «Узрас Ахім» та інших. Одним з центральних

діячів Хабаду на пострадянському просторі у першій половині 1990-х років був один з посланників ребе Й.Аронов. Перша офіційна група представників руху «Хабад Любавич» приїхала до Москви у листопаді 1992 року з метою повернення книг Шнеєрсонів, які знаходились у Ленінській бібліотеці.

У 1993 році представники Хабаду працювали у п'ятнадцяти містах пострадянського простору: Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Мінську, Кишиневі, Ташкенті, Самарканді, Дніпропетровську, Харкові, Миколаєві, Одесі, Житомирі, Херсоні, Ростові-на-Дону, Нижньому Новгороді. Відзначимо, що половина цих міст знаходиться на території України. В цьому ж році з'явилися бізнес структури ізраїльського бізнесмена Л.Леваєва, який підтримав Хабар. У грудні 1993 року був створений фонд «Ор-Авнер» для підтримки єврейства СНД. У 1998 році було створено Федерацію єврейських общин Росії

У лютому 1992 року представники Хабаду провели з'їзд посланників у СНД і проголосили про створення Ради рабинів СНД, яку потім була перейменовано у Федерацію громад СНД. Її президентом став Л.Леваєв, а Берл Лазар був проголошений Головним рабином СНД. У ФЄО СНД входить приблизно 440 громад, майже половина з них (193) – російські; майже стільки ж (178) – входить у Федерацію єврейських общин України; всі інші – у Білорусі, Молдові, Закавказькому регіоні, Центральній Азії.

Відродження українського єврейства, у порівнянні з іншими країнами пострадянського регіону, йде більш активно. Це, насамперед, пов'язано з певною історичною ситуацією терпимого ставлення до іновірців, а ще й з тим, що іудейські громади завжди були досить сильні. Незважаючи на те, що в період існування радянського режиму Україна мала ті ж самі проблеми, що й Росія – тотальна секуляризація суспільства, відсутність досвіду міжрелігійного діалогу, сильних духовних лідерів тощо, але з розпадом СРСР відродження єврейства в Україні проходить дещо інтенсивніше. На відміну від Росії, де також проживає чисельна єврейська громада, цей процес у нашій країні відбувається «знизу» (тобто за ініціативою самих громад), а не «згори» (коли ініціаторами стають певні єврейські організації). У перші роки незалежності Україна, як і Росія, відчула «кадровий голод» - просто не вистачало релігійних лідерів - рабинів, які могли б налагодити життя громад, але українські єврейські спільноти виявили більшу активність у відроджувальній сфері.

Головний рабин Донбасу П.Вишецький вважає, що за останні 10-15 років ситуація значно змінилася. Україно-єврейські сім'ї мають все необхідне тут, в Україні наявні синагоги, єврейські дитячі садочки, ешиви та ін. Євреї відчувають себе часткою українського суспільства.

Помітне пожвавлення релігійного життя євреїв в Україні стало відчутним після розгортання на її теренах діяльності хабадних рабинів, особливо з моменту приїзду в країну А.Хайкіна, який був запрошений в 2003 році до об'єднаних послідовників Хабар Любавич у статусі головного рабина.

Аріель Хайкін - явний лідер іудаїзму, знавець кашруту, європейський представник відділу кашруту Ради Ортодоксальних Єврейських Громад США, голова Бейт Дін (рабинського суду) ортодоксальної єврейської громади у Брюсселі. Заснував організацію «Синай», що займається різноманітними освітніми та культурними проектами. Під його керівництвом був сформований Головний рабинат України, який працює як вища духовна інстанція із всіх питань, пов'язаних з іудаїзмом. Після закінченню свого терміну перебування на посаді Головного рабина України А. Хайкін так оцінює результати своєї роботи: «За п'ять років нам вдалося разом зі всіма рабинами і общинами України, за підтримки Фонду «Ор Авнер» добитися значних успіхів в духовному відродженні, в об'єднанні євреїв нашої країни, зміцнити зв'язки зі всіма народами і національностями» (<http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;22442/>).

Неоднорідна структура сучасного іудаїзму в Україні стала причиною присутності кількох головних рабинів. Зауважимо принагідно, що питання про головного рабина не має однозначної відповіді. Так, у серпні 2003 року Головним рабином України був обраний Азієл Хайкін, якого підтримав рух Хабад Любавич. З іншого боку, лідер карлін-столенських хасидів і Головний рабин Києва і України Яков Дов Блайх не відмовився при цьому від свого від титулу, його продовжує визнавати частина єврейських організацій і громад країни. Третім претендентом став Головний рабин ВЄК Моше-Реувен Асман – представник Хабаду, але не Федерації єврейських громад України. До того ж, фактичну незалежність від «київських» рабинів зберігає громада Дніпропетровська, яку очолює Шмуель Камінецький. Головним рабином прогресивного іудаїзму у 2003 році був обраний Алекс Духовний. Зазвичай ставленик Федерації єврейських общин СНД має у своїй країні титул головного рабина, але іноді виникає ситуація, коли існує кілька головних рабинів. Така ситуація існує нині в Україні і Росії. Сьогодні в Україні діє два хабадних рабина – Азієл Хайкін і Моше-Реувен Асман. Перший представляє чисельну Федерацію єврейських общин України (ФЄОУ) - органічну частину Федерації єврейських общин СНД (ФЄО СНД), яку підтримує фонд Л.Леваєва «Ор-Авнер». Другий є представником Всеукраїнського єврейського конгресу (ВЄК), що був створений за ініціативи В.Рабиновича.

Можна умовно поділити організації, які репрезентують Хабад Любавич в Україні на три групи: суто хабадні, сателітні організації та організації, в яких Хабад має вплив. Перша група – це перш за все релігійні громади, синагоги та громадські центри при синагогах, ешиви тощо. Вони позиціонують себе як представники руху Хабад і послідовники любавицького ребе. До другої групи можна віднести так звані сателітні організації. Це, як правило, благодійні фонди, які підтримують хабадні громади. Третя група - це обумовлені швидким зростанням чисельності й вагомості Хабаду в Україні різноманітні організації і довготривалі проекти з відродження єврейства, які позиціонують себе як загальноєврейські, але мають значну хабадну компоненту.

Окрім суто хабадних організацій, в Україні діють ще різні розподільчі і координаційні організації, що опікуються всією єврейською громадою країни. Це вже традиційні для нашої країни «Сохнут» та «Джойнт», які мали сильні позиції у 90-х роках минулого століття, а з кінця цих років втратили їх. свої позиції. Такі зміни обумовлені перш за все змінами в релігійній мапі України: в цей час починає активно розвиватись і займає стійкі позиції Хабад Любавич. Причиною активізації представників руху Хабад в Україні став передсмертний заповіт останнього любавицького ребе – відродити єврейство країн колишнього СРСР і особливо України. Саме з цього часу виникають різні прохабадні організації, які формують фінансування для всієї єврейської громади України. Найбільш впливовою серед них можна вважати Асоціацію єврейських організацій та общин України (Ваад України), головою якої є Йозеф Зісельс та Євроазійський єврейський конгрес, де Й.Зісельс є Головою Генеральної Ради. Певну вагу має створений В.Рабиновичем з метою об'єднання всього єврейства Всеукраїнський єврейський конгрес (ВЄК) і хасидське (але не хабадне) Об'єднання іудейських релігійних організацій України, яке очолює Є.Зіскінд (головний рабин його – Яков Дов Блайх).

Фактично не бере участі у житті громади організація, що виникла як альтернатива Вааду – Єврейська Рада України (ЄРУ). Вона була створена у 1992 році на основі Республіканського товариства єврейської культури, яке, виникнувши у 1991 році, в свою чергу «виросло» з Київського товариства єврейської культури, заснованого у 1988 році. Варто ще згадати й про Єврейський фонд України, який очолює О.Фельдман, який за своєю впливовістю явно поступається Вааду і ВЄКу. Як альтернатива ВЄКу була створена ще у 1999 році Єврейська конфедерація України (голова – С.Максимов). Вся діяльність цієї установи зводиться фактично до видання газети «Єврейський оглядач».

Чисельні нерелігійні організації українського єврейства відповідають за формування умовного бюджету єврейської громади країни, намагаючись вирішити одну з найбільших проблем сьогодення – пошук українських фінансових джерел. За даними Вааду, лише 40 % потрібних коштів збирається в межах країни, більша частина їх йде від хабадних організацій (Євроазиатский еврейский ежегодник -5766 (2005/06). – С. 356).

Перш за все хабадні організації та центри розвивають благодійницьку і освітянську діяльність. Ваад в Україні діє із врахуванням сьогоденної соціально-економічної ситуації в країні. Більшу частину бюджету, запевняє Й.Зісельс, організація витрачає на благодійність. Діє мережа благодійних фондів – тридцять фондів типу «Хесед» і чотирнадцять фондів «Милосердя – Маген Авот», яка допомагає літнім і хворим людям. Сьогодні це приблизно 95 тисяч осіб, а їх допомоги потребують десь 120–130 тисяч. Тому фонди планують активізувати свою діяльність не лише у великих містах України, але й в маленьких. Й.Зісельс визнає і той факт, що іудейська громада в нашій країні зменшується фізично, адже середній вік у ній – 56 років, приблизно половина її представників – люди пенсійного віку.

Всеукраїнський єврейський конгрес, який поряд з Федерацією єврейських общин України репрезентує Хабад Любавич в Україні, розвиває програму кваліфікованої медичної допомоги «Гізунт» («Здоров'я»), в межах якої розповсюджується гуманітарна допомога і надається юридична підтримка. Діє окрема програма для вагітних жінок і молодих мам – «Шифра і Пуа», що пропонує медичні консультації та соціальну допомогу. Медичну і психологічну допомогу отримують інваліди та члени їх сімей (програма «Промінь світла»). За підтримки фонду «Джойнт» реалізується програма «Дерех ле Лев», що спрямована на дітей-сиріт та дітей із малозабезпечених сімей (www.greatsynagogue.com соц. програми здоров'я).

Наступний пріоритет у програмах відродження єврейства – освіта (як релігійна, так і світська). Як і в інших країнах Європи, в Україні релігійні навчальні заклади Хабаду мають корпус світських дисциплін (*European Judaism*. – 2003. - №36.- Р.91-105). За радянських часів єшив не було, і тому зараз спостерігаємо тотальну неосвіченість єврейства у питаннях віри. Випускники нинішніх єшив отримують дипломи міжнародного зразка і актуальні для єврейського середовища професії – шойхета (різник), сойфера (переписувач Тори), маштіаха (спеціаліст з кашруту). Навчання передбачає всі пільги, якими користуються студенти України: відстрочка від армії, гуртожиток на час навчання, стипендія, а також триразове кошерна харчування і забезпечення літературою. Федерація єврейських общин України пропонує отримати релігійну освіту в єшиві «Орах-Хаїм», мідраші Ціоніт, Еш а-Торі, а Всеукраїнський єврейський конгрес - у єшиві «Томчей Темімім», жіночому інституті «Махон Атід».

Зазвичай, при синагогах створюється культурний центр, як це можемо спостерігати у громадах Федерації єврейських общин України, або працює спеціальна програма, що має місце в громадах Всеукраїнського єврейського конгресу. В межах цих проектів відбуваються лекційні і практичні заняття з історії іудейського народу, культури та традиції. Працюють тематичні клуби і студії для різних вікових категорій. Програми охоплюють всі категорії єврейства, в тому числі і дітей дошкільного віку, для яких створюються спеціальні дитячі садки. Сьогодні в Україні діють 37 денних єврейських шкіл, які у більшості випадків фінансуються хабадним фондом «Ор-Авнер», 60 недільних шкіл, 11 дитячих садочків, 8 єшив, 70 ульпанів. В Києві діє педагогічне училище, педагогічний коледж, Міжнародний Соломонів університет, у Дніпропетровську – коледж «Бейт-Хана», в Одесі – Єврейський університет. В Києві представлена міжнародна молодіжна організація Гілель. Влітку за підтримки «Сохнута», «Джойнта», «Ор-Авнера», «Мідрашит Іерушалаїмі» і Вааду України працюють літні дитячі табори.

Окрім інтенсивної благодійницької і просвітницької діяльності, Хабад пропонує актуальні для єврейського релігійного життя інституції. Однією з таких інституцій є рабинський суд. Традиція рабинського суду має давню історію, походить ще з часів Мойсея. Раніше такий суд називався сангдрін,

зараз – Бейт (Бейс) Дін. У часи Середньовіччя рабинський суд став основою єврейської автономії і зберігав це значення до Нового часу. На основі судових рішень протягом багатьох століть була сформована література респонсів. Сьогодні рабинський суд вирішує питання, пов'язані з особистим статусом, конфлікти між членами громади з питань єврейських традицій, звичаїв, релігійних законів, в тому числі продовольчих товарів, предметів релігійного культу, будинків. Суд ухвалює остаточне рішення щодо прийняття іудаїзму. Розв'язує він як релігійні, так і світські повсякденні конфлікти. Головою рабинського суду в Україні є Азріел Хайкін. Суд, окрім своїх членів, в окремих випадках на свої засідання може запрошувати експертів.

Впливовим органом українського єврейства є Головний рабинат України, що надає духовну і методичну допомогу всім єврейським інституціям на території країни - окремим громадам, рабинам, навчальним закладам. Рабинат контролює єврейське релігійне життя. Він відповідає на галахічні питання з єврейського релігійного законодавства; вирішує питання про шлюб, прийняття єврейства (гіюр); організовує семінари і тренінги, курси підвищення кваліфікації для рабинів, допомагає вищим єврейським навчальним закладам (ешивам); проводить конгреси єврейських жінок з метою розвитку єврейського руху в Україні; контролює діяльність українських комітетів з каш руту тощо ([www. rabbinate. org](http://www.rabbinate.org) рабинат діяльність).

Головний рабинат діє як координаційний і просвітницький центр. Українське єврейство потребує відповідей на чисельні питання – від елементарних щодо кошерності певних продуктів до складних, як, наприклад, гіюр. Одна з причин інтенсивної міграції єврейства з України до Ізраїлю на початку 90-х років м. с. була саме у відсутності умов для повноцінного єврейського життя. Представники Хабад Любавич в Україні імпортують кошерну їжу, створюють кошерні магазини ([www. rabbinate. org](http://www.rabbinate.org) кошер).

Ще одна з необхідних умов життя релігійного єврея – регулярне освячення в мікві. Міква – це ритуальний басейн для очищення, вельми необхідний в повсякденному житті віруючого єврея. Вважається, що мікву треба будувати раніше, ніж синагогу. Жінки відвідують мікву раз на місяць, а чоловіки – перед Йом-Кіпуром, деякі ще й перед святами та шабатом. Ритуальне омовіння проходить також неєврей, який приймає гіюр. Ритуальне очищення необхідно не лише для людей, а й для посуду.

Донедавна мікв в Україні було зовсім мало. Хабад Любавич, що вважає виконання міцвот одним з головних шляхів повернення людини до єврейського традиційного життя, почав активну розбудову ритуальних басейнів для жінок і чоловіків.

Якщо мікви доводиться будувати то синагоги – повертати, адже за радянських часів вони використовувались як світські приміщення. Хабад Любавич займається також питаннями реституції релігійного майна. Якщо

УПЦ МП забезпечена в країні на 84,3 % культовими спорудами, то іудейські організації - лише на 49,9%. Нижчий показник лише у мусульманських громад. Значна частина діючих культових приміщень іудаїзму в країні належать громадам Хабад Любавич (Реституція міжнародного майна: міжнародний та вітчизняний досвід. Збірник матеріалів.- К., 2007. – С. 14-147). Тим не менш процеси відродження синагог тривають, і синагоги стають центрами релігійного життя.

Активна діяльність з повернення пострадянських євреїв в іудаїзм має свої результати. Все частіше відбуваються обряди обрізання хлопчиків, повноліття та шлюбу. Ритуал обрізання – на івриті «брїт міла» – обов'язкова заповідь для всіх євреїв-чоловіків. Обряд рекомендовано проводити на восьмий день життя хлопчика, у разі його хвороби або з інших причин ритуал відкладається на деякий час. Якщо Бар-міцва – день повноліття для хлопчиків – святкують у суботу після тринадцятиріччя хлопчика, то аналогічне свято повноліття для дівчат – Бат-міцва – святкується, коли їм виповнюється дванадцять років. До останнього часу у єврейських сім'ях Бат-міцва не проводилася, а тому зараз з відновленням традиції існує багато варіантів її проведення (www.gabinate.org бар-міцва).

Представники Хабаду закликають віруючих дотримуватися основних настанов іудаїзму. І це не лише урочисті релігійні ритуали, а й повсякденні вимоги – вдягати тфілін (чоловікам), вивчати Тору, займатися благодійницькою діяльністю, вішати на своїх будинках мезузи (спеціальні коробочки, що містять у собі пергамент з уривком Тори) як символ того, що Храм Тори знаходиться в цій будівлі.

Інтенсифікація внутрішнього релігійного життя єврейства органічно поєднується у діяльності Хабад Любавич із співробітництвом на рівні академічної сфери. В Києві у 1995 році Ваадам України був створений Інститут іудаїки, який сьогодні має кілька десятків різних програм, щорічно проводить конференції «Єврейська історія і культура у Східній Європі», веде активну дослідницьку і видавничу діяльність. З 2003 року на гуманітарному факультеті Національного університету «Києво-Могилянська Академія» діє сертифікаційна програма з іудаїки; у 2006 року результатом зусиль Інституту іудаїки, сертифікаційної програми Академії і кабінету іудаїки Центральної наукової бібліотеки ім.Вернадського стало створення Центру вивчення історії і культури східноєвропейського єврейства.

В інституті етнонаціональних і політичних досліджень Національної Академії наук України діє Відділ історії та культури єврейського народу (очолює О. Заремба) і Всеукраїнський центр вивчення історії Голокосту (очолює – А. Подольський). З 2004 року міжнародний центр єврейської освіти і польових досліджень (директор – А. Федорчук, координатор – В. Ліхачов) виконує різні освітньо-дослідницькі проекти.

В Україні розпочато виконання проекту «Пам'ять Голокосту», який присвячено пошуку та реєстрації місць масової загибелі євреїв часів Другої світової війни. Працюють літні табори для молоді «Уроки толерантності», що

присвячені актуальності виховання толерантності. Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки Євразійського єврейського конгресу проводять щорічний Всеукраїнський шкільний конкурс «Історія та уроки Голокосту».

Хабад – відкрита для співпраці структура. Федерація єврейських общин України, яка об'єднує громади руху Хабад в Україні, співпрацює з іншими єврейськими організаціями і водночас стежить, щоб між її членами не виникало конфліктів. Так Й.Зісельс, який часто представляє єврейські організації на державному і міжнародному рівнях, зазначає, що «діалог існує в двох формах»: по-перше, це політичні міждержавні конференції на вищому рівні з деклараціями перших або других осіб держав жити в мирі і злагоді; по-друге, це зустрічі (круглі столи) релігійних лідерів, духовенства з дискусіями про відсутність агресивності, екстремізму у вченні будь-якої релігії (Зісельс И. Фатального конфлікту цивілізацій нет // Евразийский еврейский ежегодник 2003. – К., 2004. – С. 55-57).

Єврейські організації, зокрема Хабар, підтримують необхідність створення громадянського суспільства в Україні, стають активними учасниками міжконфесійного діалогу. У жовтні 2007 року у приміщенні Київського благодійного фонду Хесед «Нахалат Авот Азріель» відбулася акція міжконфесійної толерантності «Шатер Миру», яку відвідали представники різних конфесій, міжнародних і українських організацій, ЗМІ (Акція міжконфесійної толерантності «Шатер Мира» // [http:// www.vaadua.org/news.htm](http://www.vaadua.org/news.htm)).

Фактично інтенсивність діалогу – міжнаціонального і міжетнічного – завжди залежить від лідерів. Головний рабин України Азріел Хайкін - активний учасник багатьох заходів міжконфесійного і міжетнічного діалогу. В одному із своїх звернень до всіх громадян України він, зокрема, сказав: «Україна не тільки місце, де народилися мої батьки і батьки моєї дружини, – для мене вона теж стала рідною. Я прошу передати не тільки українським євреям, але і всім громадянам України, що я молюся і продовжуватиму молитися за благополуччя кожного з них, за процвітання Української держави, за мир і спокій в цій прекрасній країні – Україні». Усвідомлюючи себе часткою українського суспільства, А.Хайкін активно співпрацює з Українським Реєстровим Козацтвом, що репрезентує традиційні християнські цінності.

Зусилля представників руху Хабад Любавич, спрямовані на налагодження контактів з українськими громадськими організаціями, свідчать про усвідомлення ним своєї ролі у формуванні толерантного суспільства в Україні. Відомо, що громадянське суспільство, яке зараз формується, є однією з компонентів української національної ідеї. Це необхідно, щоб ми входили у світову спільноту з толерантним обличчям, з демократичними змінами, які нами окреслені і які ми намагаємося реалізувати. Рух Хабад Любавич бачить себе частиною зрілого цього суспільства в Україні. Ця організація має свої можливості, свої зони впливу

на українських громадян єврейської національності й активно їх використовує на шляхах свого входження в український соціум.

Представники Хабаду активно вступають у діалог з органами державної влади. Спілкування проходить у формі зустрічей, переписки. Мета їх - протидія всім формам ксенофобії і розпалювання міжетнічної ворожнечі.

Сьогодні продовжуються процеси формування релігійної карти України, зростає відсоток релігійного єврейства. Хабад Любавич, мабуть, найактивніший рух у відродженні ортодоксального іудаїзму. Він ефективно опікується проблемами відродження єврейської громади в нашій країні, а не питаннями еміграції. Посланники Сьомого любавицького ребе, як і в будь-якій іншій країні, створюють в нашій країні умови для повноцінного релігійного життя українських іудеїв: це і відновлення синагог, і будівництва мікв, і налагодження роботи таких інституцій як Рабинський суд та Головний рабинат, відновлення циклу релігійних обрядів тощо. Проблеми релігійного відродження тісно переплетені з соціальними та економічним, тому один з головних напрямків діяльності хабадних громад – благодійницька діяльність. Наступним пріоритетом у діяльності даного релігійного руху є просвітницька діяльність. У фокусі Хабад Любавич – робота з секуляризованим єврейством. Лідери руху добре усвідомлюють, що громади необхідно піднімати фактично з «нуля», тому важливо створити мережу освітніх закладів для різних вікових категорій населення – дитячі садочки, школи, культурно-просвітницькі центри тощо. Хабад Любавич пропонують не лише освіту релігійну з актуальними у світі іудаїзму професіями, але й світські дисципліни. Вдале поєднання традицій та інновацій привертає увагу великої частини українського єврейства.

Відродження іудаїзму є головною метою діяльності руху на Україні, але незважаючи на релігійну спрямованість і етнічну характеристику іудаїзму, любавицькі хасиди відкриті до діалогу з українським соціумом – громадськими організаціями і урядовими структурами, науковими інституціями і релігійними організаціями. В центрі їх уваги – проблеми адаптації в умовах сучасного соціуму, формування толерантного суспільства шляхом обговорення подій історичного минулого українського і єврейського народів, пошук перспектив співпраці і взаємодії.

Хабад Любавич пропонує найбільш переконливу й прийнятну соціопсихологічну й соціокультурну модель транзиту від аморфної, недовизначеної ідентичності «радянського єврея» до нової релігійної і культурної тотожності, яка характеризується чіткими релігійними критеріями і, водночас, залишає можливість адаптації до швидких соціокультурних змін. Етнічні обмеження і культурні особливості релігійного руху Хабад не заважають стрімкому розвитку і соціальній активності представників любавицького хасидизму. Хабад Любавич репрезентує цінності ортодоксального іудаїзму, в якому традиціоналізм й консерватизм не трансформуються (принаймні, у магістральному напрямку розвитку руху) на агресивний фундаменталізм і ксенофобію. Висока інституційна мобільність,

внутрішня дисципліна, культурна гнучкість та націленість на експансію в єврейські діаспори дозволяє рухові Хабад Любавич добре адаптуватися у різних країнах сучасного світу і досить міцно вкорінюватися в них.

Готовність спілкуватися зі своїми послідовниками і регулярна практика таких зустрічей сприяла поширенню популярності Хабад Любавич не лише серед прихильників Хабаду, а й поміж іншими релігійними і нерелігійними євреями. Одна із новацій Хабаду – святкування релігійних іудейських свят на площах міста – сприяє популяризації ортодоксального іудаїзму і формуванню толерантних міжконфесійних відносин.

На початку третього тисячоліття Хабад Любавич стає головною силою з відновлення іудейських традицій на всьому пострадянському просторі, в тому числі і в Україні. Духовну підтримку українського єврейства Сьомий Любавицький Ребе вважав одним зі своїх завдань, тому лібералізація тоталітарної системи і падіння атеїстичної імперії надали можливість реалізувати ідею відродження єврейської релігійності. Висока організованість і збалансована внутрішня структура даної релігійної течії у поєднанні з розумінням необхідності інтенсифікації релігійних процесів пострадянського єврейства зумовили високу активність посланників Ребе в Україні. Використовуючи накопичений упродовж десятиліть досвід, Хабад Любавич зміг імплементувати до сучасного українського контексту механізми залучення світського єврейства до релігійного життя, актуалізувати духовну, культурну і соціальну роль релігійної громади в житті сучасної людини. Ресурсна забезпеченість у поєднанні з послідовністю у вкоріненні традиційних єврейських цінностей має своїм наслідком створення всіх необхідних умов для повноцінного релігійного життя єврея. Зростає кількість синагог і релігійних центрів, відроджується релігійна освіта і традиція. Спрямованість на активний діалог з суспільством дає можливість руху Хабад Любавич успішно конкурувати і перемагати інших репрезентантів іудаїзму в Україні – не лише відносно нових реформованих рухів, а й традиційних для України ортодоксальних громад.

9. ЗРОСТАННЯ РОЛІ МУСУЛЬМАНСЬКОГО ЧИННИКА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Іслам на українських теренах має більш як тисячолітню історію. Проте після винищення ісламського світу на українських землях засобом сталінського вандалізму, зокрема депортацією кримсько-татарського народу, що сповідував іслам, в Середню Азію, знищенням мечетей і медресе, репресуванням духовних осіб ісламу, ми про цю релігію згадували переважно в минулому часі або при описанні подій, пов'язаних із мусульманством зарубіжжя.